

YU ISSN—0352—5724/UDK 801(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

XXXI/1

НОВИ САД

1988

ПРАЈЕЗИЧКА МЕТОНИМИЈА У СРПСКИМ БАСМАМА И ЗАГОНЕТКАМА

АЛЕКСАНДАР ЛОМА

1. 'земља' за 'човек' и 'змија'

У првом реду песме, а онда и приповетке одувек су као „виши“ облици усмене књижевности привлачиле већу пажњу него њене „ниже“ форме: басме, загонетке, пословице и сл. За језикословца, међутим, требало би да буде обрат-но, јер управо ове најкраће творевине народног духа, премда су садржином сиромашније од дужих поетских или прозних текстова, заузврат по правилу чувају у својој сажетости окамењене остатке велике језичке, па и појмовне старине.

Према српскохрватским басмама неправду је у највећој мери исправио Љубинко Раденковић низом својих радова, а пре свега великим зборником *Народне басме и бајања*, Ниш (Приштина) Крагујевац 1982, где даје обиман и прегледно распоређен избор текстова са целог подручја нашег језика, уз зна-лачки коментар и исцрпну библиографију. Особито вредно у његовим напо-менама је често упућивање на словенске и индоевропске паралеле или анало-гије. Заслуга је у првом реду самога овог, рекли бисмо, темељног дела, ако га неко успе у некој појединости допунити, као што ћемо ми то овде покушати.

На стр. 29—40 наведена су бајања од уједа змије, њих 45 по броју. У ве-ћини њих присутна је, често на почетку, формула *земља земљу (у)јела, земља земљу (ио)љубила* и сл. Коментаришући на стр. 385 овај тип басме, Раден-ковић запажа да се он у многобројним варијантама среће „у западној Србији, Босни, Црној Гори и на Косову. Код Источних Словена нема ни једног запи-саног примера овога типа а исто тако и у Бугарској“, па закључује: „Овај тип бајања је, вероватно, старобалканска форма пренесена на други језички код“.

У недостатку словенских паралела треба, међутим, указати на очито сродство са једним типом литванских бајања од змија, која наводе Иванов и Топоров,¹ где се такође понавља на почетку корен *žem-*, еквивалентан и ети-молошки истоветан словенском *zem-* у *земља*, и то у разним варијантама, међу којима се јавља и име литванске богиње Жемине, Жеминеле²: *Žeminė paže- minė*³, или *Zimna Žeminga*, или *Žemė žemubė*, или *Zema zemynėlė* итд. Очито,

¹ В.В. Иванов и В.Н. Топоров, *Исследования в области славянских древностей*, Москва 1974, 33—34.

² *Žemyna* 'terrestris (dea)' код Ласковског (Laskowski), дем. *Žemynėlė* код Преторија (Praetorius), по Н. Usener, *Götternamen*, Bonn 1929, стр. 105. *Zemina* по чланку Иванова и Топорова у енциклопедији *Мифы народов мира I*, Москва 1987², стр. 439—440, где се такође указује да су се Литванци овој богињи обраћали нарочито у басмама против уједа змије.

³ Варирање префиксом **rō-* среће се и код Словена, у припевима рус. *Лелё Палелё*, спопль. *lelum polelum* (П. Скок, *Етимологијски рјечник хрватскоја или српскоја језика I—IV*, Загреб 1971—1974, I, 286—287), као и у српским басмама, где исти митски назив алтернира у облицима *Лелеј-јора* и *Полелеј-јора* (в. М.Ђ. Милићевић, *Живой Срба сељака*, СЕЗБ I (1894), друго изд. Београд 1984, стр. 282). Уп. А. Лома у *Ономајолошким ђрилозима III*, Београд 1982, стр. 162 са нап. 27, као и нап. 20 овог рада.

веровање да понављање и варирање (корена) речи за земљу од ие. *(dh)ǵhem- има магијску снагу против уједа змије, сеже у доба балтословенске заједнице, те наведени српски тип басама треба просудити као прасловенско наслеђе, а не као супстратну појаву, тим пре што су, како сам Раденковић указује, други типови басама против змијског уједа код других Словена добрим делом настали под утицајем несловенских народа и апокрифних текстова.⁴

Ако своју исконску моћ дугује свом гласовном садржају наслеђеном из дубоке старине, сх. формула типа *земља земљу јеје*, *љуби* и сл. има и јасан сми-сао, по којем се змија и човек као њена жртва поистовећује у појму земље. У коментару, Раденковић указује на познату чињеницу да је змија хтонска, за култ Мајке Земље везана животиња, и на мање познато народно схватање из Босне, да је „змија као и човек“, и да је „био неки народ, који је протеран и претворен у змије“.⁵ За нас је значајно да ова двострука метонимија *земља* за ‘човек’ и ‘змија’ има своју језичку димензију.

Иза сх. *змија* претпоставља се прасл. облик *зѣтѣја, изведен од редуковане базе корена који је у *земља* < *(dh)ǵhem-ja.⁶ Мотивација оваквог назвања змије прозирна је у литванским сложеним називима за змију *žema-šliaužė*, *žema-slunka*, где је у првом делу лит. *žėmė* ‘земља’, а други је од *šliaužti* ‘пузити’. Тиме је змија означена као „биће које пузи по земљи“.⁷ Прасл. придевска изведеница *зѣтѣја, у мушком роду *зѣтѣјь може се схватити као скраћење неке описне синтагме значењем аналогне литавској сложеници. Што је у словенским језицима такво описно назвање потисло стару ие. реч за змију, прасл. *рѣзь (лит. *angis*, лат. *anguis*, ствнем. *unc* итд.), најпре се може објаснити еуфемистичким побудама,⁸ које су и доцније, кад је *змија* постала основна ознака за ту врсту гмизаваца, чиниле да се она замењује разним другим називима: сх. *кача* (и слов.), *јуја*,⁹ чисто еуфемистички *милосница*¹⁰ и сл.

⁴ *Op.cit.* 385—388.

⁵ *Id.* 385.

⁶ Да се на основу стсл. змиѣ ђрис, змиѣ дрѣжѡв, сх. *змија*, *змај*, рус. *змиѣ* /змеѣ, змеѣ пољ. *żmija*, *żmij* итд. претпоставе прасл. праоблици *зѣтѣја, *зѣтѣјь, а не *зѣтѣја, *зѣтѣјь, упућују, поред начелне склоности прасловенског језика редукованим базама на штету нулских, и буг. облици *зѣмѣ*, *зѣм* поред *змиѣ*, *змеѣ*. Непотребно је са ауторима бугарског етимолошког речника претпостављати прасл. дублету *зѣтѣја > зѣмѣ поред *зѣтѣја > змиѣ (VI. Георгиев/Ив. Гълъбов/Й. Заимов/Ст. Илчев, *Български етимологичен речник* I, София 1971, 666 и 667, уп. 647 и 648), већ ваља поћи од једног прасл. облика *зѣтѣја, *зѣтѣјь, који је још у прајезику *дужењем њј > њј* могао дати *зѣтѣја, *зѣтѣјь. У варијанти *зѣтѣја коренски полугласник нашао се тако у слабом положају и испадао без трага: *зѣтѣја*, док је *зѣтѣја законмерно дало буг. *зѣмѣ*. Од *зѣтѣјь, ген. *зѣтѣја облик *зѣтѣјь > сх. *змај*, рус., буг. *змеѣ* настао је према номинативу (првобитно и акузативу), а буг. облик *зѣм* према косим падежима (где је коренско ѣ било јако). Уп. Скок, *op.cit.* III 657—658, где оправдано претпоставља прасл. корен *зѣт-*, и М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка I—IV*, Москва 1986—1987, II стр. 100. За *зѣт- ‘земља’ в. доле нап. 11.

⁷ E. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch I—II*, Heidelberg/Göttingen 1962—1965, II 1298—1299. Пореди се још алб. *dhemjë* ‘гусеница’ од *dhe* ‘земља’ (Скок, Фасмер, Fraenkel l.c.).

⁸ Уп. Т.В. Гамкрелидзе/В.В. Иванов, *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, I—II Тбилиси 1984, II, 526—527.

⁹ Уп. Скок l.c. и I 631.

¹⁰ Назив *милосница* за отровну змију забележио сам 1976. у селу Крчмару под планином Маљеном, јужно од Ваљева, од једне старице: „ујела га она милосница“. Речи нема са тим значењем у *Речнику САНУ* св. 12 (1984).

Скокова констатација I. с., да се у језичком осећању (ср. одавно и сасвим) изгубила веза између речи *змија* и *земља* релативизује се не само метонимијом *земља* за *змија* у басмама западног српског подручја, него и чувањем, у предлошким синтагмама, атематског акузатива **zъmъ* 'земљу', од исте редуковане базе као **zъmъja* > *змија*, забележеног такође у басмама, на крајњем српском истоку.¹¹

Са друге стране, у индоевропском прајезику човек је био означен речју изведеном од корена **dhǵhem-* 'земља' (најчешће назалне основе), у опозицији према називу **deiuos* 'бог', од корена који је значио 'небо'. Тако нпр. лат. *homo*, ген. *hominis* (од стлат. *hemo*, асс. *hemonem*), према *deus*; гот. *guma*, стисл. *gumi* према *tivar* пл. 'богови'; (ст)лит. *žmiõs*, асс. *žmuni* према *diēvas* 'бог'; можда стир. *diine* према *dia*, ген. *de* 'бог'; тох. В *šauto*, пл. *sámma*.¹²

Као ни ие. назив за богове „небески“, тако се ни прајезичко означавање људи као „земаљских“ није очувало у словенским језицима. Ако данас ипак имамо нпр. у српскохрватском редак израз *земник* 'човек',¹³ посреди је песничка реч настала у новије време под хришћанским или класичним утицајем. Чува ли се можда, у метонимији *земља* за 'човек' српских басмама спомен на такво означавање људског рода у древном раздобљу језика? По аналогiji према наслућеном осећању везе *земља* ~ *змија* у истој формули, које би такође сезало у дубоку давнину, као и по сродству са формулама сличне језичке садржине у литавском језику, где су назвања *змије* и *човека* по *земљи* још жива у језичкој свести, смеом са дужним опрезом изнети такву претпоставку, премда је човек могао бити означен *земљом* и независно од етимолошке магије, према старозаветном учењу да је Бог човека створио од *земље* (*Послј.* 2, 7).^{13а} У сваком случају, смисао бајаличке формуле *земља земљу ујела* или *иољубила* био би изједначење *змије* и *човека* као *земаљских*, на неки начин сродних бића на истој онтолошкој равни, чиме би требало да се отклони могућност штетног дејства једнога на друго, у датом случају *змијиног* отрова на човека.

¹¹ Везе *до зам*: Раденковић, *op.cit.* 128 (од Зајечара), 132; *на зам* (Сврљишки Тимок), *id.* 87,88,101,102,314; у *зем, иза з'м, id.* 321, уп. и 479. Речник САНУ бележи *зѣм* т. (?) покр. 'земља, тло, земљиште' и сл., дајући примере искључиво за везу у *зѣм*, два из Сремчеве *Ивоке славе* (нишки говор), један из Параћина. Најскорије Н. Живковић, *Речник широјској јовора*, Пирот 1987, 51 даје *зем* f. 'земља' у предлошким везама *назем, љзем, иодзема, љзема*. Из последња два примера види се да је реч ишла по *i*-промени, која је у словенским језицима супституција за атематску деklinацију. У руском имају предлошке везе *наземь, ѓземь* и сл., струс. *земь*, које се тумаче као акузатив атематске промене са наставком *-*и*> -*ь* (као код ие. асс. **din-и*> прасл. **dъnъ*): Фасмер II 93, Fraenkel II 1299. Вокализам ових облика колеба се између **zъmъ* и **zemъ* (ако се већ сви примери са -*e*- не могу свести на вокализовано *ь*, оно је, ипак, по свој прилици, у односу на -*ь*- секундарно, настало према **zeml'a* < **zem-ja*). Придев **zъmъnъ* поред прасл. **zemъnъ* имамо можда у хидрониму *Зѣмна/Земна/Замна* у североисточној Србији (десна притока Дунава ниже Брзе Паланке: М.Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија I—II*, Београд 1976, II 944, уп. Вук, *Рјечник* 1818 s.v.), но аустријска карта Србије из 1718. бележи га *Sabna (Mittheilungen des k. k. Kriegsarhivs, n.F. III, Wien 1889, прилог)*. Уп. ипак име извора *Велики Замник* у Шумадијској Колубари (СЕЗБ 59, Насеља 31, Београд 1949, 149).

¹² J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch I*, Bern/München 1959, 185—186 и 415, уп. Гамкрелидзе/Иванов, *op.cit.* II 791 и 821. Можда овамо спада и фригијски *zemelos*: *deus* (О. Haas, *Die phrygischen Sprachdenkmäler*, Linguistique balkanique X, Sofia 1966, 92—94).

¹³ *Речник САНУ* 7 s.v.

^{13а} Са ие. речју за *земљу* би, по неким, било сродно библијско име првог човека *Адам* ('земни' = 'човек?'), као реликт индоевропско-семитског прајезика (?), уп. Skok III стр. 650.

Позната је Херодотова прича у опису Скитије, како је племе Неури напустило своју ранију постојбину пред најездом змија: ὄφεις γάρ σφι πολλοὺς μὲν ἢ χώρη ἀνέφαίνε, οἱ δὲ πλέονες ἀνωθὲν σφι ἐκ τῶν ἐρήμων ἐπέπεσον.¹⁴ Савремени коментатори, видећи у Неурима словенско племе, помишљају да се иза змија које су их протерале крију прабалтска племена са исконским култом змије, чији се продор у Подњепровје следи по археолошким налазима и траговима у хидронимији.¹⁵ Ако је тако, смемо ли помишљати да су Прасловени назвали Прабалте змијама имајући у свести да ови себе као људе означавају речју по значењу истоветном а по звуку сличном словенској речи за змију: прабалт. *žm(u)ones¹⁶ ~ прасл. зьѣмѣ?

Понављање и варирање балтосл. *žem- < ис. *dh(ghem- 'земља' на почетку српских и литавских басама од уједа змије било би по свом првобитном смислу чин етимолошке магије, заснован код Литванаца на осећању коренске везе између žmiõ (žmogùs) 'човек', žema-šliaužė и сл. 'змија' и žėmė 'земља', а код Срба, с једне стране, на свести да је змија по пореклу придев од земља, подржаној, можда, сразмерно дугим чувањем облика акузатива *зьѣмь 'земљу', а с друге стране на сећању да се исти придев 'земаљски' некада могао односити и на човека, пре него што је супстантивизиран у мушком роду *зьѣмьѣ > сх. змај као назив за чудовишну змију.

Реч је о томе да на динарском подручју, где је забележена у много варијаната басма која човека и змију поистовећује са земљом, влада представа о човеколиком змају, сажето формулисана у другом издању Вукова Рјечника s. v. ала: „за змаја . . . мисли се да је као огњевит јунак од којег у лећењу огањ одскаче и свијетли“. Такав змај је, како с правом запажа Чајкановић, „српска специјалност“,¹⁷ но то би важило само за западни део српског народа. Код Срба на истоку заступљенији су зооморфни елементи у представи о змају, с тим што ни ту његов облик није само змијски, већ се јавља и као птица, риба или четвороножна животиња.¹⁸ У веровању да је (ојњени) змај заправо о гњен човек можда одблескује прадавна употреба придева *зьѣмьѣ 'земни, земаљски' (ис. *(dh)ghem-ejos, од *(dh)ghem-ja > zeml'a?) за ознаку човека, једнако као и у називању човека земљом у басми: ареал обе појаве приближно се поклапа са најстаријом српском територијом на Балкану.

Антропоморфизован приказ огња имамо можда у српској загонечи: „Лијеска тролијеска, у лијесци огањ гори, и у огњу човјек стоји“.¹⁹ Одгонетка „огледало“ не треба да зава: структура загонетке је прасловенска, са почетним варирањем фитонима и „центрипеталним“ низањем локација, уп. белоруске загонетке типа „Стаиць дуб-старадуб, на тым дубе-старадубе . . . итд.“²⁰ Огањ

¹⁴ Hérodote, *Histoires*, ed. Ph.-E. Legrand, Paris 1949, IV 105.

¹⁵ Б.А. Рыбаков, *Геродотова Скифия*, Москва 1979, 189.

¹⁶ За реконструкцију праоблика литавског žmonės 'људи' в. Fraenkel II 1320.

¹⁷ В. Чајкановић, *Мити и религија у Срба*, Београд 1973, 466.

¹⁸ Сл. Зечевић, *Митска бића српских њредања*, Београд 1981, стр. 67 и даље.

¹⁹ Ст. Новаковић, *Српске народне зајонетке*, Београд/Панчево 1877, стр. 150 (са варијантама из разних крајева).

²⁰ Иванов/Топоров, *op.cit.* 203. Уп. срп. киша ракиша у загонечи за годину (Новаковић, *op.cit.* 31, уп. и 33) и у једној од варијаната горње загонетке на стр. 150 варирање у лијеску иолијеску префиксом *рѣ-, које је још балтословенско (в. нашу нап. 3).

у лесци је заправо живи огањ који се вади из лесковог дрвета,²¹ а човек је његова персонификација, јер је извођење живе ватре схваћено као рођење живог бића, које се замишља у људском облику, уп. стинд. *Āgnīr vanejāh* 'Агни = огањ рођен у дрвету' (RV X 79,7).

Значила веза речи **zъmъjъ* и придева **oghъnъ* првобитно 'огњена змија' или Вуково 'огњевит јунак', она је бесумње још прасловенска, уп. у народним песмама сх. *змај оіњени*, буг. *змеј оінянин*, рус. *змеј огненный*.²² Поред тога, *змај* долази метонимијом за 'огањ, ватра' у српскохрватској загонети: „Два дола суподола, међу њима змај лежи: ње змај лежи, ту трава не расте“, одгонетка: „ватра међу прекладима“.²³ Ово може бити схваћено као метафора, тј. да је огањ представљен у лику змије, уп. у Ригведи I 79,1 *āhir hiraṇyakeśah* 'златокоса змија' за Агнија. Но у дубљој језичкој старини, док се још осећало првобитно придевско значење речи **zъmъjъ* могао је то бити епитет 'земаљски' уз **oghъnъ*. Појам „земаљски огањ“ има своје оправдање у опозицији према небеском огњу — Сунцу; може се претпоставити да је таква опозиција постојала још у индоевропско доба, јер је јасно изражена у најранијим ведским представама о Агнију. Веза између прајезичких речи **ognis/egnīs* и **dhǵhóm* 'земља' огледа се у ведској синтагми *Āgnih Kṣapāvān* RV I 70,3; III 55,17; VIII 71,2 (*kṣa-* од **dhǵh̥m-* + *pāvāt* од гл. *pāti* 'штити'): 'заштитник земље'. Та представа, да огањ штити земљу може се довести у везу са схватањем да огањ земљу држи, подупире, уп. RV I 67,5: (*Āgnih*) *ajō nā kṣām dād-hāra prthivīm | tastāmbha dyām māntrebhiḥ satyāiḥ* '(Агни) као Нерођени (или: као јарац?) држи широку земљу, подупире небо истинитим изрекама' (*dād-hāra, tastāmbha* перфекти са значењем презента: 'подупро је' > 'држи'). Дистих је у језичком погледу веома архаичан: *kṣāh prthivī* 'широка земља' је индоевропска песничка формула, за чији могућ одраз у једној српској загонети в. мој рад у зборнику научног скупа „Етимологија“, Загреб 1987, нап. 40; спож *māntrāh satyāh* 'магијске речи чије је дејство истинско' још је индоирански: у Авести, *Yasna* 31,6 одговара му асс. sg. *haiṣim maḍrem*; о вези Агнија (= огања) и (натприродне) мудрости уп. други део овог рада.²⁴ Овде треба поменути да се веровање да огањ држи земљу среће и код Срба, наиме, да „Земља стоји на води, вода на огњу, а огањ на змајогорчевом огњу“. Тако по Вуку приповедају прости људи, но постоји сасвим близак опис у једном српском синаксару XVI века,²⁵ и није јасно да ли је то веровање у народу књишкога порекла, или је у црквену књижевност продрло из фолклора. У најмању руку, назив *змајогорчев оіањ* нејасна значења, као још један пример везе речи **oghъnъ* < ие. **ognīs* са прајезичким кореном **dhǵhem-* 'земља', чини се изворан; за *-ior-* уп. можда игру речи **gora* и **gorēti* уз **oghъnъ* попут српске „а у гори огањ гори“, присутну у народним песмама разних словенских народа, и тиме сводљиву на прасловенско доба.²⁶

²¹ С. Тројановић, *Вајра у обичајима и животиу српској народа*, СЕЗБ KLV, Београд 1930, 237 (где је дато тумачење једне варијанте горње загонетке које се у основи поклапа са нашим); уп. и В. Чајкановић, *Речник српских народних веровања о биљкама*, Београд 1985, 162.

²² Иванов/Топоров, *op.cit.* 203. Иста реч везана је с придевом **lūtъ* у другој прасл. формули, сх. *љуиши змај* = рус. *лютый змей*, уп. и буг. *лота змия* (*id.ib.* и 123).

²³ Вук, *Пријодсјејке*; Ст. Новаковић, *op.cit.* 15, са варијантама од Босне и Славоније до Левча.

²⁴ О земаљском и небеском Агнију уп. Н. Oldenberg, *Die Religion des Veda*, Stuttgart/Berlin 1923^{3/4}, 103 и даље. За прајезичке формуле у овом одломку, в. Rüdiger Schmitt, *Dichtung und Dichtersprache in indogermanischer Zeit*, Wiesbaden 1967, 181—182 са нап. 1077.

²⁵ Н. Ђ. Јанковић, *Асирономија у иредањима, обичајима и умошворинама Срба*, СЕЗБ LXIII, Живот и обичаји народни књ. 28, Београд 1951, 10.

²⁶ Иванов/Топоров, *op.cit.* 218—220.

2. 'гуска' за 'варница'

Још је Натко Нодило скренуо пажњу на српске загонетке у којима се варнице означавају као гуске: „Полетеше две гуске Богу на вечеру, сусрете их пчела огорела, те не даде Богу на вечеру“ или „Полећеле титирин-гуске, сусрете их супечен-чело: Куда ћете, титирин гуске? — Хоћемо да идемо у свету Гору“ или „Полетише титирин-гуске тамо гори по моли-бога. Сусрете их опечен-гало: Куда идете, титирин-гуске? Куд идемо да идемо, тебе не питамо“ итд.²⁷ Одгонета се *гуске* = *варнице*, док се не каже, али се може претпоставити, да је оно што их у лету зауставља („пчела огорела“, „супечен-чело“, „опечен-гало“, по једној варијанти *сџари черендисало*) заправо *чер(j)ен* — леса више огњишта у сеоским кућама на којој се искре угасе, полетевши са ватре увис према отвору на врх крова.

Нодило примећује: „И у другим нашим загонеткама за варницу гусак је најобичнији симбол, који њу прикрива; па овако оличење светлости у ноћи већ припада аријским назорима“.²⁸ Ову своју опаску Нодило не образлаже, но у његовој лектири било је и де Губернатисово дело о животињама у индоевропској митологији, где се указује на ведску представу огња у виду лабуда RV I 65,9²⁹: *śvasityapsú hamsó ná sidan, krátvā cētiṣṭho, viśām uṣarbhūt* „пишти као лабуд седајући на воде, сјајан разумом, ранобудник васи“.³⁰ Стинд. *hamsáh* значи и 'лабуд' и '(дивља) гуска', и наставља исту ие. реч коју и сх. *гуска*. Прајезички облик назива био је **ǵhans* по атематској промени, која се чува у грч. *χῆν, χῆνός* (< **χωνσ-ος*), стенгл. pl. *gēs*, лит. дијал. *zāses* = грч. *χῆνες* < **ǵhans-es*, итд., иначе је у германским, балтичким и словенским језицима прешла у *i*-промену: ствнем. *gans*, лит. *žasis* f., прасл. **gōsь* у рус. *гусь*, пољ. *geś*, чеш. *hus*, слов. *gōs* итд. Кентумски рефлекс *g-* за *ǵh-* у словенским језицима објашњава се дисимилацијом спираната, германским утицајем или онематоспејизацијом корена.³¹ Сх. *гуска* је суфиксална изведеница од **gōsь* на *-ka*, а стинд. *hamsa-* тематизована *o*-основа. На тај начин подударност између срп. *гуска* 'варница' и стинд. *hamsáh* 'огањ' је не само појмовна, него и језичка. Стога вреди размотрити могућност да иза ње стоји веза двеју лексема **ǵhans* и **og-nis*³² још у прајезику.

Оваквом просуђивању могло би се приговорити да ведско поређење Агнија с лабудом не одражава нужно исконску везу двеју речи и двају појмова, већ може бити тренутна творевина песничке маште. Наиме, у Ригведи Агни

²⁷ Н. Нодило, Рад ЈАЗУ 77/78, 78—79; исти, *Сџара вјера Срба и Хрватиа*, Сплит 1981, 36—37 са нап. 1. Ст. Новаковић, *Српске народне зајонетке*, 14—15 наводи и друге варијанте, из чијих места порекла излази да је загонетка раширена готово по целом српском народу (западна и централна Србија, Босна, Херцеговина, Црна Гора).

²⁸ *Op.cit.* 37 са нап. 1.

²⁹ A. de Gubernatis, *Die Tiere in der indogermanischen Mythologie*, нем. издање Leipzig 1874, 574.

³⁰ Сх. дијал. *vās* f. 'село' као етимолошки превод стинд. *vis-*; у таквом превођењу ове речи следим М. Жежића, *Rgvedski himni*, Загреб 1987, *passim*.

³¹ Pokorny I 412; О.Н. Трубачев у *Этимологический словарь славянских языков 7*, Москва 1980, 88—89; Скок I 635—636; Фасмер I 478; Fraenkel II 1292—1293; М. Mauryhofer, *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen I—IV*, Heidelberg 1956—1978, III 571. Најскорије Гамкрелидзе/Иванов, *op.cit.* I, 112 претпостављају депалатализацију ие. *ǵh* > *gh* пред сонантом *n* у нулској бази корена **ǵhns-* (која није потврђена, али је претпоставива при првобитној атематској промени).

³² За реконструкцију ие. праоблика в. Pokorny I 293.

се пореди и са другим птицама; нпр. RV I 164,52 или VII 15,4 (где би фигура *Diváh śyenáh* = небески Агни = Сунце била наслеђена из индоевропске хијератске поезије),³³ док се, с друге стране, *hamsáh* у химнама тог зборника користи за приказ и других божанстава, као Индре X 124,9, или двојице Ашвина V 79,1.3; VIII 35,8, или њихових коња IV 45,4 итд. Међутим, треба у горњем наводу узети у обзир и епитет *uṣar-búdh-* ‘раноранилац’; онај који друге (gen.) рано буди’. Тај придев у RV јавља се 13 пута у 12 химни: од тога, седам пута односи се на Агнија (I 65,9; 127,10; 132,2; III 2,14; IV 6,8; VI 4,2; VI 15,1), двапут на свештенике који приносе јутарњу жртву Зори (I 92,18; VII 76,6), једном на богове које Агни доводи на зором принету жртву (I 44, 1.9), једном на реч (*Vák* — IX 84,4) и једном на л а б у д о в е у запреси двојице Ашвина (IV 45,4).³⁴ На везаност придевка *uṣarbudh-* за Агнија указује и чињеница да у каснијем санскриту постоји реч *uṣarbudha-* т. у апелативном значењу ‘ватра’.^{34a} Ако дакле тај исти епитет поред Агнија-лабуда у I 65,9 носе и лабудови-коњи двојице Ашвина у IV 45,4, то указује да је веза речи *Agnih* и *hamsáh* у митолошко-религијској сфери ипак дубља од једнократног песничког надахнућа.

У Махабхарати, на почетку песме о краљу Налу, помињу се лабудови (*hamsáh*) окићени златом (*jātārūpariṣkr̥tāh*),³⁵ од којих један, обдарен моћу говора, посредује као љубавни гласник између Нала и Дамајанти.³⁶ Ти небични лабудови могу се упоредити са љубавним паровима ирске митологије, који лете преображени у лабудове вратова повезаних златним или сребрним ланцима или јармовима.³⁷ Даље се такве представе везују за интернационални мотив женидбе јунака вилом која се претвара у лабудуцу.³⁸ Није искључено да иза ове индоаријско-келтске паралеле стоји неки митолошко-љубавни сиже из прајезичке старине.³⁹ Но лабуд-гласник из Махабхарате показује и неке функционалне сличности са ведским богом огња Агнијем: Агни је такође по превасодству гласник, *dūtah*, наике посредник између људи и богова којима преноси људске молитве, димом жртава који се диже у небо. Осим тога, лабуд каже Налу за себе и своју сабраћу: *vayam hi devagandharvamanuṣyoragarakṣasān dr̥ṣṭavanto* ‘ми, који смо виђали (тј. познајемо) богове, гандхарве (полубогове), људе, (демонске) змије и ракшасе’,⁴⁰ а од ведских богова управо Агни носи, на много места, придевак *jātavedāh* ‘онај који познаје (сва) бића’, објашњен у RV VI 15,13 *viśvā veda jānimā jātavedāh* ‘зналац бића познаје сва бића’.⁴¹ Спољашњу сличност могли бисмо тражити у златном накиту лабудова из Приповести о Налу, поредећи је како са златним перјем

³⁴ По Н. Grassmann, *Wörterbuch zum Rigveda*, Wiesbaden 1976⁵, 267—268.

^{34a} О. Böthlingk/R. Roth, *Sanskrit-Wörterbuch* I, St. Petersburg 1852—1855, s. v. Уп. места Ригведе где *uṣarbudh-* стоји не у з, него метонимијски за *Agnih* (нпр. I 132,2).

³⁵ *Mahabhārata* III 53 = *Nalopākhyāna* 1, стих 18 а.

³⁶ *Id.* 18—31.

³⁷ *Aislinge Oengusso*, изд. М.Е. Müller, *Revue celtique* III, 344 и д.; *Leabhar na huidre*, 132; по Н. Arbois de Jubainville, *Cours de littérature celtique* II, *Le cycle mythologique irlandais et la mythologie celtique*, Paris 1884, 288 и 321.

³⁸ Том мотиву бајки особито је блиска „Oengus-ова визија“, где Oengus, син бога Dagdé, одређеног дана у години затиче на „Језеру змајских чељусти“ јато лабудова и међу њима своју вољену претворену у лабудуцу, па се и сам претвори у лабуда и здружи с њом.

³⁹ Нисам, на жалост, имао пред собом оригиналне староирске текстове, те не знам да ли је у њима за лабуда употребљена стир. реч *gēiss* < **gansi* = стинд. fem. *hamsī* (в. Роконгу I 412), или други стир. назив за исту птицу *elae*, сродан нашем *лабуг* (ис. корен **el-/ol-*, в. Гамкрелидзе/Иванов, *op.cit.* II 542—543).

⁴⁰ *Nalopākhyāna* 1, 28.

⁴¹ Уп. Mayrhofer I 427.

лабудова двају Ашвина (*hiraṇyaparṇā(h) hamsāsah*), којима је са Агнијем заједнички епитет *uṣarbudh-*, тако и са честом употребом злата у описима самог Агнија, где злато симболише боју пламена; но епитети који садрже значење 'златан' чести су у Ведама и уз друге субјекте, те се не могу сматрати довољно специфичнима.

Атрибут *uṣarbudh-* 'који се рано буди' или 'који друге рано буди', заједнички у Ригведи лабудовима или гускама (*hamsā-*) и Агнију (в. горе), упућује нас да у једној легендарној појединости ране римске историје наслутимо одблесак старе индоевропске митологије. Реч је о познатом месту код Ливија V 47, где пише како су Гали око 390. поразивши Римљане на Алији ушли у Рим и опсели Капитол, па су ноћу кришом покушали продрети у тврђаву *tanto silentio . . . ut non custodes solum fallerent, sed ne canes quidem, sollicitum animal ad nocturnos strepitus, excitarent. Anseres non fefellerent, quibus sacris Iunonis in summa inopia cibi tamen abstinebatur*. Гуске су *clangore . . . alarumque crepitu* узбуниле посаду, она је одбила нападаче, и то је спасло Рим. По том догађају је Јунона, чији се храм налазио на северном врху Капитола и којој су гуске биле посвећене, понела надимак *Moneta* Упозоритељка.⁴² Гуске, означене речју *anser* (< **hanser*, исто образовање као у чеш. *huser* < **ghan-ser-*),⁴³ показују се у овој причи управо као 'ранобуднице' = вед. *hamsāsa (h) uṣarbudhah*, чија се улога, додуше, не доводи у изричиту везу са огњем, али се своди на одбрану домаћег огња од непријатеља. Њихова осетљивост, у којој су надмашиле и псе чуваре и људе-стражаре домаша натприродну моћ предсказивања, оне су видовете, управо као и један гусак у српској приповести коју Нодило, пишући о гускама-варницама у загонци, наводи: „Покојна једна душа, у црно увијена, држи у руци гуску, па говори: 'Устај! да кувамо од видовитог гуска видовиту вечеру!'“⁴⁴ Ове речи довољно подсећају на формулацију напред наведених загонетака о гускама које лете Богу на вечеру и сл., да бисмо им смели претпоставити исти извор усмене предаје. Нодило застрањује у духу митолошке школе свога времена тумачећи: „Божја вечера, или видовита вечера, бити ће вечерњи сутон видила“,⁴⁵ но одрећи овим формулама српске усмене традиције сваку митолошку вредност, значило би ићи у другу крајност. Друга је ствар што прелазећи са формалне анализе лексемских веза на претпоставке о њиховом изворном смислу, дакле са језичке равни на појмовну, доспевамо на још несигурније тле, и што хипотезе, поникле на таквој подлози, не могу у овом тренутку бити више до пука нагађања.

Оно што смо формално установили са извесном вероватноћом јесте метонимија ие. **ghans* 'дивља гуска, лабуд' за ие. **ognis/egnis* 'огањ' и везивање, како за ову другу реч, тако и за назив птице, ие. глаголских коренова који указују интелектуалну перцепцију **ueid-*: сх. *vigoviiū iusak*, уп. вед. *Ágnir jātávedāh*, такође и *viśvavíd-* 'свезнајући'; **men-*: лат. (*Iuno*) *Moneta* од *monéo*, каузатив; **k^hei-*: вед. *cétiṣṭhah* = *Ágnih* = *hamsáh*; **bheudh-*: вед. *uṣarbudh-* за *hamsāsah* и за *Ágnih* = *hamsáh*. Може ли се иза тих лексемских и семантичких веза наслутити нека заједничка култно-митолошка подлога?

⁴² За *Iuno Moneta* уп. Liv. VII 28 и в. G. Dumézil, *La religion romaine archaïque*, Paris 1966, 59.

⁴³ Pokorny l.c.

⁴⁴ Г. Којанов Стефановић, *Српске народне приповејке*, Нови Сад 1871, 9 — по Нодило, *op.cit.* 36—37.

⁴⁵ *Id.* 37, нап. 1.

Поређење Агнија са воденом птицом *hamsá-* у RV I 65,9 домаша се суштине његовог божанског бића, јер је он у ведској представи „двородан“ (*divijánmā*), рођен и на небу и на земљи, с тим што се као место његовог земаљског рођења означавају воде (*árah*).⁴⁶ Стога је слика птице, која лети у небеске висине — као што то чини и Агни, посредујући у жртви између земаљских људи и небеских богова — али такође борави и на води, била посебно погодна да изрази Агнијево двојно порекло. Управо се у овој Агнију посвећеној химни помиње и иначе познат мотив Агнијева заточења и боравка у водама, одакле се поново рађа: (*agnim*) *várdhanti susísvim ápo panvá rtásya yóná gárbhe sújātam* (4) ‘воде одгајају Агнија што хвалом расте и рађа се у добар час у утроби жртвеног огњишта’. У стиху 7 Агни је означен као побратим река (*sindhūnām jāmír ágnir bhrátaiva svásrām*). Идеја о Агнију-огњу скривеном у води, карактеристична за ведску религију, различито се објашњава: настанком грома из кишног облака, растом биља које служи за гориво из воде,⁴⁷ гашењем ватре у води које се могло схватити као притајење једног елемента у другом.⁴⁸ Агни — гусак или лабуд који шишти слетевши на воду најпре се може разумети као огањ који цврчи у води гасећи се,⁴⁹ а епитет *ušarbúdh-* ‘раноранилац’ или ‘ранобудник’ којим је притом означен упућује нас на обичај *рана* или *ранило* у Срба, код којих смо се сусрели са појмовно и језички сродним означавањем варница као гусака: у источном делу Србије омладина је с пролећа пре зоре палила у пољу ватру око које би се играло и певало, да би у свануће сваки учесник обреда бадио по један угарак те ватре у реку.⁵⁰ Придевак ‘раноранилац’ уз Агнија односи се изворно на огањ ране јутарње жртве; у опреци према том значењу стоји веза гусака-варница у срп. загонеткама (и видовитог гуска у приповеци) са вечером. Можда су том опозицијом обухваћена два момента у одржавању жртвеног огња, који су Индијци имали обичај да подстичу у зору и увече.⁵¹ Са друге стране, са током дана поистовећује се ток године, што се види по српском „ранилу“, које пада у пролеће, и по двозначности ие. корена **ues-* у *ušar(búdh-)*, који значи не само ‘рано зором’, већ је од њега изведена и ие. реч за пролеће: стинд. *vasantáh*, грч. *ἔαρ*, лат. *ver*, сл. *vesna* итд.⁵² Оба значења присутна су у српском (и прасловенском?) обичају полазника, који на Божић рано ујутру подстиче ватру на огњишту тако, да узлети што више варница, врачајући по њиховом броју за здравље и напредак укућана и стоке.⁵³ Изворно је то поступак имитативне магије као подстицај Сунцу на почетку новог годишњег циклуса када оно, након краткодневице, поново почиње да добија у снази. Сунце се схвата као небески огањ, уп. RV VI 10 *divyám agnim* (асс.), и уопште ознаку *deváh* ‘небески бог’ за Агнија;⁵⁴ Иванов и Топоров поистовећују сл. *divl'a gosъ* са лет. *dieva zuosis*, дословно ‘гуска бога, божја

⁴⁶ Oldenberg, *Die Religion des Veda*, 106 и даље; Жежић, *Rgvedski himni*, 145 и даље.

⁴⁷ Олденберг, Жежић I.c.

⁴⁸ Oldenberg, *op.cit.* 114.

⁴⁹ *Id.ib.*; уп. Гелднеров коментар уз стих 9 а: *Die Rig-Veda, aus dem Sanskrit ins Deutsche übersetzt und mit einem laufenden Kommentar versehen von K.F. Geldner I*, Harvard Oriental Series 33 (1951) 87.

⁵⁰ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија II* 817 (Алексиначки округ); уп. исти, *Живои Срба селјака* 98.

⁵¹ Oldenberg, *op.cit.* 109.

⁵² Уп. Maqrhofer I 113, III 172—173.

⁵³ Уп. Чајкановић, *Мити и религија у Срба*, 214.

⁵⁴ Oldenberg, *op.cit.* 104; Жежић, *op.cit.* 147.

гуска' (лет. *dievs* = стинд. *deváh* < ие. **deiǵós*; сл. *divl'ъ* < ие. **deiǵios*.)⁵⁵ Конечно, што се тиче упоредног везивања интелектуалних способности за огањ и за лабудове или дивље гуске, треба имати у виду да ведског Агнија пре свега одликује мудрост, која од њега чини свештеника (*hótj-*) богова.⁵⁶ Могли би се даље поменути лабудови као птице посвећене грчком богу интелектуалне делатности Аполону, но њих у грчкој митологији означава реч *χόκνος* а не *χίψ*, и боље је да оставимо ову расправу у границама које смо јој поставили. Нека би она била скроман прилог и подстицај дискусији о праиндоевропским изворима култа ватре, који је особит развој доживео код индоиранских племена,⁵⁷ али му извесне трагове можемо наћи и у рецентним традицијама, каква је српска.

Београд

Aleksandar Loma

DIE URSPRACHLICHE METONYMIE IN SERBISCHEN BESCHWÖRUNGSFORMELN UND RÄTSELN

Zusammenfassung

1. 'Erde' für 'Mensch' und 'Schlange'

Für die westserbischen Beschwörungen gegen den Schlangenbiß ist die Anfangsformel *zemlja zemlju ujela* (*poljubila* u.ä.) 'die Erde biß (küßte) die Erde' charakteristisch. Das Wiederholen der Wurzel *zem-* < idg. **(dh)ǵhem-* 'Erde' kommt auch am Anfang der litauischen Beschwörungen gegen die Schlangen vor, so daß man davon auf eine baltoslavische Alter dieser Formel schließen kann. Was den Sinn der Gleichsetzung des Menschen und der Schlange mit der Erde betrifft, werden in den idg. Sprachen die beiden Wesen als 'irdisch' bezeichnet. Das ursl. **zъmja* 'Schlange' ist mit **zemja* 'Erde' wurzelverwandt, und stellt wohl Kürzung eines Kompositums wie lit. *žema-šliauže* 'auf der Erde Schleichende', 'Schlange' dar. In ostserbischen Beschwörungen bewahrt sich, in präpositionalen Verbindungen, ein alter athematischer Akkusativ vom Reduktionsstufe *z'm* < **zъmъ* (vgl. russ. *zemь*) 'die Erde', bei welchem wurde die Verwandtschaft zwischen *zmija* 'Schlange' und *zemlja* 'Erde' dem Sprachgefühl noch empfindlich. Andererseits hat sich die idg. Bezeichnung der Menschen als 'irdischen' **dhǵhem-on-es* (o.ä.) im Slavischen, im Gegensatz zum Baltischen (lit. *žmonės* usw.) als solche nicht erhalten. Ihrer letzte Spur im Skr. wäre, außer der oben besprochenen Metonymie *zemlja* für *čov(j)ek* 'Mensch', die Benennung *zmaj* (*ognjeni*) '(der feurige) Drache' für ein menschenähnliches sagenhaftes Wesen und für die anthropomorphe Personifikation des Feuers: das Wort *zmaj* ist, wie *zmija*, ursprünglich ein Adjektiv 'irdischer'.

2. 'Gänse' für 'Funken'

In einem serb. weit verbreiteten Rätsel werden die Funken durch die Gänse (*guske*) dargestellt. Man kann RV I 65,9 vergleichen, wo der Feuergott Agni als *hamsáh* bezeichnet wird, und eine idg. Metonymie **ǵhans* 'Gans, Schwan' > ai. *hamsáh*, sl. **gosъ* > skr. *gūs-ka* für **ognis* 'Feuer' > aind. *agnih*, sl. **ognъ* > skr. *ḡganj* annehmen. Dazu ist auch eine zur vedischen Vorstellung Agnis als der verkörperten Weisheit parallele Verbindung der Wörter vom idg. **ǵhans-* mit den verbalen Wurzeln wie **men-*, **ueid-*, **kuei-*, **bheudh-* zu bemerken, welche die intellektuelle Perzeption ausdrücken.

⁵⁵ *Мифы народов мира* I 377. Сх. *дивљи огањ*, *дивља вайра* означава лугајући пламен над мочварама (*Речник САНУ* 2, 341).

⁵⁶ Oldenberg, *op. cit.* 104; Жежић, *op. cit.* 147.

⁵⁷ Oldenberg, 103—104; Жежић, 143—147.